

Egyiptom és az európai irodalom

I.

Amikor Wenamon, a thébai főpap követe megalázó tárgyalásokkal próbált cédrusfát szerezni elszegényedett hazája számára, a hanyatló Egyiptomot mélységesen megvető, fennhéjázó bübloszi fejedelem így szólt hozzá:

„... Ámon teremtette az összes országokat, ő teremtette őket, és ő teremtette azt az Egyiptomot, ahonnan jössz, *elsőnek*. A műveltség pedig onnan jött, hogy eljusson oda, ahol én vagyok, a bölcsesség pedig onnan jött, hogy eljusson oda, ahol én vagyok!” (Dobrovits Aladár fordítása).

Tehát már i. e. 1080 táján kimutatható az a hosszú korszakok történet-szemléletét befolyásoló nézet, mely Egyiptomot tekintette a kultúra és civilizáció őshazájának. Az antik életrajz-irodalomnak közismert toposza, hogy a tudósok, filozófusok, nagy államférfiak Egyiptomban tanultak a papoktól. Püthagorasz, Szolón, Platón, Démokritosz, Eudoxosz valamennyien jártak állítólag Egyiptomban. Nem kutatjuk most, mennyi emögött a történeti valóság, a lényeg a kultúra egyiptomi eredeztetése.

A klasszikus ókor, majd a reneszánsz és az újkor megszámlálhatatlan Egyiptomra történő hivatkozása ellenére azonban az itteni kultúrának s ezen belül az irodalomnak nem volt olyan értelemben kontinuitása, mint a görög—római szerzők műveinek vagy az ókori héber irodalomnak. A győztes kereszténység nem vette át a régi egyiptomi írásokat, a hieroglif, hieratikus és démotikus írást, s ezekkel együtt elsüllyedt, feledésbe merült a fáraókor szellemi vívmányainak javarésze is. A kopt kolostorok nem őrizték meg a régi pogány idők alkotásait, s másfélezer éven keresztül, az i. sz. IV. századtól a múlt század első feléig az egyiptomi irodalom csak közvetett módon hathatott.

Amíg virágjában volt az egyiptomi kultúra, természetesen nem egy irodalmi mű talált követőkre a szomszéd népeknél, annak ellenére, hogy a bonyolult írások és Egyiptom nyelvi izoláltsága miatt ennek az irodalomnak a megismerése az idegenek számára nem kis nehézségekkel járt. Egészen más volt a helyzet, mint például a mezopotámiai kultúra esetében, ahol a sémi nyelvrokonság eleve megkönnyítette a kulturális kölcsönhatásokat a környező területekkel. Az ékírás elterjedt nem sémi nyelvű népek között is.

Ténylegesen megfogható irodalmi hatásról az egyiptomi Újbirodalom korától kezdve beszélhetünk. Érdekes példája ennek a 104. — a *Septuaginta* számozása szerint 103. — *zsoltár*, melynek írója ismerte Echnaton monoteista naphimnuszát. Az átvétel időpontja, körülményei azonban még nem tisztázottak. A himnusz szövegét valószínűleg megőrizték a reform felszámolása

után, hatása érezhető a későbbi egyiptomi alkotásokon is. Monoteista irányzata miatt a héber szerző is közelállónak érezhette saját vallási mondani-valójához.

Nem célunk most annak részletes bemutatása, hogy az *Ótestamentum* mely motívumaiban fedezhető fel az egyiptomi vallás, irodalom ismerete. Mégis meg kell állnunk a *Példabeszédek könyvé*nél, melyet a hagyomány Salamon királyra vezetett vissza. A szerzőség kérdése nem tartozik témánkhoz, annyi bizonyos, hogy az illető az egyiptomi bölcs, Amenemope intelmeiből is merített. (Lásd főként 22, 17—23, 11). Még a harmincas felosztás is egyezik mindkét műben! Amíg Amenemope iratának keletkezési ideje vitatott volt, felmerült olyan vélemény is, hogy fordítva történt az átvétel, Amenemope merített a *Példabeszédekből*.

Az Amenemope tanítások keletkezési idejét ugyanis az utóbbi évekig az i. e. I. évezred közepe tájára tették, újabban azonban ismeretessé vált egy töredéke az 1000 körüli időkből. A vita tehát eldőlt Amenemope elsőbbségének javára.

Az *Ószövetség* tehát kétségtelenül — ha nem is túlságosan széles keretek között — közvetítő szerepet játszott Egyiptom és az európai kultúra között.

Az óegyiptomi irodalom legkésőbbi szakaszának, az ún. démotikus irodalomnak egyik fontos alkotása, *Szetna és Sziuszire története* pedig egy olyan részletet tartalmaz, melyet az *Újszövetségből* ismerünk. Sziuszire azért vezeti atyját az alvilágba, hogy megmutassa annak a szegénynek megdicsőülését, akit senki sem kísért ki a temetőbe. Ugyanakkor azt is látnia kell, hogy a gonosz gazdagra, aki fényes temetést kapott, borzalmas büntetés vár. A kapcsolat kétségtelen Lukács evangéliumával (16, 19—31), a gazdagról és a szegény Lázárról szóló példabeszéddel. A történetben arról is szó van, hogy Sziuszire tizenkét éves korában tudásban már felülmúlta a bölcseket. Egyelőre még nem világos, hogy közvetlen vagy a rabbinikus irodalmon keresztül érvényesülő hatásról van-e szó.

II.

Vizsgáljuk meg ezek után a másik fontos közvetítő tényezőt, a görög—római irodalmat. Hérodotosz, aki az i. e. V. század közepén utazta be Egyiptomot, nem irodalmi műveket, hanem szájról szájra terjedő izes népi történeteket, anekdotákat jegyzett fel, melyeket a különböző városokban mondtak el neki vezetői istenekről, nagy fáraók gyengéiről, furfangos rablókról. Hérodotosz bámulattal írt az egyiptomi történelem hatalmas idő-dimenzióiról. Úgy vélte, hogy a görög istenvilág előképe itt található meg, hazája istenei innét származnak.

Nehéz kérdések merülnek fel egy aiszóposzi mese, az *Oroszlán és az egér* eredetének vizsgálatakor. A mese az egyiptomi démotikus Napszem mítoszban is olvasható. Ennek kézirata kétségtelenül későbbi az aiszóposzi mesék keletkezési idejénél, de ez nem bizonyítja azt, hogy a görög változat a régebbi, hiszen egy újbirodalmi osztrakon rajza alapján annyi biztos, hogy a Napszem történet eredete a II. évezredre nyúlik vissza. Valószínűleg vonatkozik ez a beléagyazott mesékre is, ugyanis a fordított világot bemutató állatkarikatúra papiruszok közül legalább néhány bizonyára állatmeséket

illusztrál, s azt igazolja, hogy ez a műfaj már az Újbirodalom idején bevonult az irodalomba.

Hogy az aiszóposzi témakörnél maradjunk, itt említjük meg azt az író-táblán olvasható egyiptomi töredék szöveget, mely egy nevezetes világirodalmi vándormotívum legrégebb előfordulását őrizte meg számunkra. Az Újbirodalom végére tehető emlék a *test és a fej vitájáról* szól. Nem világos, hogy Menenius Agrippa híres példázatához (gyomor és test) hasonlóan Egyiptomban is volt-e társadalmi mondanivalója. Aiszóposznál a motívum a gyomor és a lábak vitájaként jelentkezik. Nem tarthatjuk kizártnak, hogy ez utóbbi az egyiptomi történetből ered.

A római aranykori irodalom egyik nevezetes alkotásában, Horatius nagyon is önérzetes soraiban (*Exegi momentum . . .*) saját működésének a jelentőségéről, szintén — valószínűleg joggal — az egyiptomi szellem jelenlétét keresi az irodalomtörténet.

Áll ércnél maradóbb művem, emelkedett
emlékem, s magasabb, mint a királyi sír,
és sem kapzsi vihar, sem dühös északi
szél nem döntheti már földre, se számtalan
évek hosszú sora, sem rohanó idő . . .

(*Carmina III 30, Devecseri Gábor ford.*)

Az *aere perennius* és a *regalique situ pyramidum altius* szavak az egyiptomi Chester Beatty IV. papirusz késői visszhangjaként csengenek.

„Azon tudós írnokok neve az istenek után következő időszakból, azoké, akik megjósolták a jövőt, fennmaradt mindörökre, ha ők el is távoztak életük befejeztével, s hozzátartozóik valamennyien feledésbe merültek. *Nem készítettek maguknak ércpiramist, s hozzá vasból való sírtáblát.* Nem hagyhattak utódokat, gyermekeket, . . . akik nevükről megemlékeznek. Könyveiket tették meg örökösökké, a tanításokat, melyeket írtak . . . Tanításaik az ő piramisaik, az irónád gyermekük, hitvesük a kő lapja . . .”

Az egyiptomiak is eljutottak tehát annak a felismeréséig, hogy nem eget ostromló gigantikus síremlékek, hanem a szellem alkotásai szerzik meg a valódi halhatatlanságot. Az egyiptomi író, Ptahemuia és Horatius között az irodalmi hagyományozás láncszemei eddig nem kerültek elő, nyilván a közbeeső évszázadok elveszett alkotásai vitték tovább a gondolatot. Felmerült az a lehetőség, hogy Poszeidipposz volt az egyik közvetítő (Trencsényi-Waldapfel Imre), de lehetséges, hogy Horatiusra költőtársának, Cornelius Gallusnak tragédiája is hatott, aki mint egyiptomi helytartó már-már fáraóként viselkedett, s tetteit piramisokra, obeliszkekre vésette. Lehetséges, hogy az ő révén ismerkedett meg Horatius az egyiptomi irodalom egyes alkotásaival, s talán éppen az előbbi szöveg valamelyik késői leszármazottjával, mely drámai aktualitást nyert a princeps dühe elől halálba menekülő Gallus sorsa által.

Ízisz és Szerapisz kultuszának terjedése az Impérium provinciáiban ugyancsak elősegítette az egyiptomi elemek bekerülését az antik irodalomba. Apuleius *Aranyssamarának* XI. könyve a legfontosabb forrásunk a császárkori egyiptomi misztériumokra.

„A halál határán jártam, Proserpina küszöbét tapostam, végigmentem

az összes elemeken s visszatértem, láttam éjfélkor hófehér fényben szikrázni a napot, odajárultam az alvilági istenek s az égi istenek színe elé s színről színre imádtam őket.” (XI 23. Révay József fordítása).

Ezekkel a szándékoltnál homályos, de a műsztészek számára bizonyára sokatmondó szavakkal írja le a beavatást a misztériumokba, melyek során a hívő szimbolikusan meghal, eljut a túlvilági istenekhez, s a halál megismerése után új életre támad. A vallástörténész könnyen felismerheti az egyiptomi szepulkrális irodalom középponti gondolatait. A Napisten minden éjszaka beutazza bárkáján a halottak országát, ezért láthatja a meghaló beavatott is az éjszaka sötétjében. A lélek az egyiptomiak szerint korlátlan mozgási szabadságot nyer, beutazhatja az egész világmindenséget, az összes elemeket, úgy, mint a regény hőse.

Egyiptom a mágia hazája az ókorban, s a latin—görög irodalom is szívesen szerepelteti az egyiptomi varázslókat. Az *Aranyszamárban* (II. 28—29) egy Zatchlas nevű egyiptomi varázslóról olvashatunk, aki egy halottat kelt életre rövid időre. Az „ókor Voltaire-je”, Lukianosz a *Hazugság barátja* c. munkájában maró szatíra válik a varázsló-kalandból. A varázslótól ellesett praktikákat kipróbáló tanuló nem képes megfékezni a mozgósított erőket. Az eleven, életteli történet Goethe és Dukas *Bűvészinasa* révén előkelő helyet nyert a világirodalomban és a zenetörténetben.

Antóniosz Diogenész *A Thulén túli hihetetlen dolgokról* c. regényében egy testvérpárnak egy egyiptomi varázsló elől kell menekülnie. Héliodórosz fordulatot szerelmi regénye részben Egyiptomban és a mesés távoli Etiópiában, az igazság hazájában, a Napisten birodalmában játszódik.

Eddig egyiptomi motívumokról beszéltünk, melyek alkalmazása nem feltételezi az egyiptomi irodalom behatóbb ismeretét, hiszen többszörös közvetítés révén is eljuthattak egyes antik szerzőkhöz. Kétségtelen azonban, hogy az egyiptomi irodalom egyes alkotásait azok is megismerhették alaposabban, akik nem tanulták meg az ország nyelvét. Némely műről ugyanis készült görög fordítás. Napszem történet egyik részének, a *Tefnut legendának* a görög átültetése ránkmaradt.

Az egyik oxürhünkhoszi papyrusz (1381) a bölcs Imhotep egyik könyvéről beszél, s megtudjuk, hogy az istenné vált tudós milyen nyomatékosan figyelmeztette a történet hősét egy korábbi elhatározása véghezvitelére, tudniillik arra, hogy Imhotep egyiptomi könyvét görögre fordítja. A fordítást nem ismerjük.

A görög nyelvű *Ízisz-arealogiák* egyes részei, szakaszai egyiptomi szövegekből, főként himnuszokból valók. Ezek a szövegek azonban, melyekben az istennő első személyben kinyilatkoztatásszerűen magasztalja saját hatalmát, estésükben nem tekinthetők egyiptomiból való fordításoknak, helyenként erősen érződik rajtuk a görög mitológia, a görög istenfelfogás alakító hatása.

A *Nagy Sándor regény* bevezető része, a Nektanebósz történet biztosan Egyiptomban keletkezett, szerzője a fáraókultusz egyik fontos megnyilvánulását, a király istenfiúságának tanát dolgozta fel szabadon, novellisztikus formában. Az előzményeket az egyiptomi templomok falain találjuk Hatsepszut és III. Amenhotep korában csakúgy, mint Caesar és Kleopatra fiának születésekor.

A ránkmaradt, Egyiptomról szóló antik munkák szerzői közül a Nílus-völgy vallásáról senki sem rendelkezett oly mélyreható, lényeglátó ismeret-

tekkel, mint Plutarkhosz. *Íziszről és Ozíriszről* szóló filozófiai—mitológikus munkája a későbbi korok Egyiptom-képének egyik döntő tényezője volt. A mai kutató számára is becses az az összefoglalás, melyet Plutarkhosz Ozírisz történetéről nyújt, bár számára a mítosz, melyet méltatlannak tart az istenek fenségéhez, csak kiindulópont a rejtett szimbolika, a metafizikus mondanivaló kifejezésére.

A hermetizmus eklektikus, keleti és görög elemekből álló filozófiájában is számos egyiptomi elem maradt fenn. Az iratok mítikus szerzője nem a görög mitológia ifjú, vidám, ravasz Hermésze, hanem Thoth, az egyiptomi bölcsesség-isten görögösített formája, Hermész Triszmegisztosz. A Koré Koszmu dialógus tartalmazza a legtöbb eredeti egyiptomi mítikus elemet, a befejező részt a szerző valószínűleg egy Ízisz-aretalogiából merítette.

A gnoszticizmus általában negatív ítéletet alkotott Egyiptomról, a sötétség, a bűn országának tartotta. Egy kopt nyelven megőrződött iratban ezzel szemben Egyiptom az a föld, ahol fellelhetők a paradicsom emlékei. Itt élnek a fönix-madarak, s az itteni két szent bika a Nap és a Hold képmása. (Nag Hammadi, Codex II. cím nélküli irat.)

III.

Egyiptom és az antik kultúra kapcsolatai idején azonban *nem egyoldalúan Egyiptom volt az átadó*, a görög motívumkincs is gazdagította az akkor már aggkorát élő egyiptomi irodalmat. Az antik hatások természetesen sokkal kevésbé szembetűnőek, sokkal nehezebben fedezhetők fel, mint az egyiptomi elemek a görög — római irodalomban. Egyiptom lakossága, tudósai általában megvetően tekintettek ebben a korban az idegenekre, zárkózottságukat Hérodotosznak is volt alkalma tapasztalnia. Ennek ellenére egyes egyiptomiak — főként a papok, tudósok — a perzsa uralom korában, majd a hellénisztikus-római korban elsajátították a görög műveltséget, megismerkedtek a görög irodalommal is. Manethón, az egyiptomi pap a III. század elején görög nyelven írta meg hazája történetét.

Szetna és Sziuszire alvilági vándorlása során Ozirisz birodalma nemcsak a régi egyiptomi túlvilághit elképzeléseit tükrözi, ismétli. A görög vallásból, az orphikusoktól kölcsönzött elemek ötvöződnek a fáraókor tradícióival. Egyes elkárhozottak Tantalosz és Oknosz szenvedéseivel bűnhődnek.

A hellénisztikus korban keletkezett a démotikus *Petubasztisz*-ciklus, melynek mozgalmas, változatos cselekménye az i. e. VIII. századba viszi az olvasót, az akkoriban Egyiptom felett uralkodó kiskirályok viszályait, hőstetteit örökíti meg. Az egyik történetben egy Inarosz nevű hős páncélja miatt robbannak ki a harcok. A szerző minden valószínűség szerint ismerte a görög mitológiát, Ajax és Odüsszeusz ellentétét Akhilleusz fegyverei miatt. Általában az egész történetre rányomja bélyegét a görög nagy-epika hatása; a hősök részletező felsorolása például a homéroszi hajókatalógusra emlékeztet.

A romantikus *Amazon-történet* is ebbe a körbe tartozik. Az India elhúzó egyiptomi seregek vezére és az amazonok királynője szerelemre gyulad egymás iránt. Itt is görög példa, Akhilleusz és a haldokló Pentheszileia szerelme ihlette meg a szerzőt, aki azonban a görög mítosz tragikumát szerencsés kimenetelű történetté formálta át.

Ezeknek az átvételeknek az a sajátossága, hogy az írók az idegen mó-

tívumokat igyekeznek minél nagyobb mértékben egyiptomivá tenni, a legtöbb olvasó nyilván észre sem vette, hogy egy-egy részletnek vagy egy mű kompozíciójának köze van a görög irodalomhoz. A görög szerzők viszont éppen az orientális elemek hangsúlyozásával akartak érdeklődést kelteni témáik iránt.

Homérosz és a trójai mondakör egyiptomi fogadtatására érdemes a Petubasztisz-körön túlmenően is kitérni. Hérodotoszból tudjuk (II. 113 skk), hogy az i. e. V. században Egyiptomban már jól ismerték Trója és az akhájok viszályának történetét, de az eredeti megfogalmazástól eltérően egy olyan változatot dolgoztak ki, melyben sokkal fontosabb szerep jut hazájuknak, mint az *Iliászban* és *Odüsszeiában*. Eszerint Alexandroszt (Parisz), mikor Spártából Helenével Trójába akart menni, a szelek Egyiptomba sodorták. Próteusz, Egyiptom királya az asszonyt magánál tartotta Memphiszben, Alexandroszt azonban kiutasította az országból. A Tróját ostromló görögök nem hitték el, hogy Helené nincs a városban, s csak annak bevétele után hajózott el Menelaosz Egyiptomba, ahol a király átadta neki feleségét. Hérodotosz az egyiptomi papok elbeszélését hihetőbbnek találta az eredeti mondánál.

Egy oxürünkhoszi papiruszról (No. 412) tudjuk, hogy a késő-római korban Egyiptomban megváltoztatták az *Odüsszeia* XI. énekét, a Neküiát. Mivel nem hitték, hogy a halottak felidézése varázsige nélkül lehetséges volna, az 50. sor után egy jellegzetes szinkretisztikus halott-idéző szöveget iktattak be, melyben Anubisz, Ízisz, Nephthüsz, Ozírisz, Ré mellett Jahvé, Héliosz-Titán, Abraxasz és más istenek neve is elhangzik! Homérosz körül egyébként tarka mondakör alakult ki, mely szerint egyiptomi származású volt, Thébában született, s eposzainak szövege egy egyiptomi templomból származik. A költőről alkotott véleményeket azonban ezek a mende-mondák nem tudták tartósan befolyásolni.

Az egyiptomi pogány kultúra az i. sz. IV. századig élt. 391-ben az alexandriai Szarapieion lerombolása a kereszténység teljes diadalát jelentette. A kopt kultúra, művészet szakított a régi hagyományokkal, új formanyelve a hellénisztikus-római, ókeresztény és bizánci elemekből alakult ki. Az igen ritka fáraókori továbbélések közé tartozik az anch (élet) hieroglifa, melyet a kopt sírköveken keresztként alkalmaztak. Egy-egy tudós ápolta tovább a nagy múlt hagyományait. Ilyen volt *Hórapollón*, aki kopt nyelven írt könyvet a hieroglifákról. Még sokat tudott a régi egyiptomi írásról, de az egyes jelekhez fűzött mesterkéltségek, pszeudotermészettudományos, allegorizáló magyarázatai hosszú ideig félrevezették a reneszánsz és az újkor tudósait, akik a hieroglifák titkát kutatták. A műnek csak a görög fordítása élte túl a középkor évszázadait.

A kopt irodalom túlnyomó részben vallásos jellegű. A néhány világi alkotás között a legérdekesebb a *Kambüszész-regény*, mely a Petubasztisz-ciklushoz áll közel stílusában, olyannyira, hogy egy démotikus elbeszélő mű kopt átdolgozásának tekinthető.

Az újabb kutatások (Fodor Sándor) azt bizonyítják, hogy a középkori arab *Szurid-történet*, mely a piramisok építésével foglalkozik, kopt forrásra megy vissza.

Egy területe volt a kopt irodalomnak, a varázsszövegek, ahol hosszú ideig, egészen az i. sz. VIII. századig, sőt talán még tovább is megőrződtek egyes régi egyiptomi mítikus történetek. A varázslók csak formailag lettek keresztények, lelkükben a régi valláshoz ragaszkodtak és praktikáikban ennek

isteneitől vártak segítséget. Egészében az általános fejlődésre azonban ezek a továbbélések nem gyakoroltak hatást, Egyiptom területén a régi irodalomnak lényegében nem volt folytatása.

IV.

A középkori Európa igen bizonytalan ismeretekkel rendelkezett Egyiptomról. A *Biblia* vonatkozó helyein kívül csak egyes antik — főként latin — szerzők utalásaiból meríthettek. A piramisokat például tévesen József gabonarakтарыainak tartották, ilyen formában ábrázolja őket a velencei San Marco egyik mozaikja. A római császárkor idején Rómába hurcolt obeliszkek közül a Vaticanus a népvándorlás dúlásai ellenére is állt, a lakosság azonban Julius Ceasar síremlékének tartotta.

A reneszánsz, főként a XV. század nemcsak az antikvitás, hanem Egyiptom megismerésében is fordulatot hozott. A humanisták tanulmányozni kezdték Plutarkhosz művét, de a legnagyobb hatást a *hermetikus* iratok gyakorolták. 1460 táján került egy kézirat Macedóniából Firenzébe, mely Hermész Trismegisztosz görög iratait tartalmazta. A latin Asclepius dialógust a középkorban is olvasták. Cosimo Medici érdeklődését is felkeltették a szövegek, s utasította Marsilio Ficinót, hogy a Platón-fordítást egyelőre félretéve, mindenekelőtt Hermész latin szövegét készítse el. Halála előtt még látta is a fordítást, mely néhány évvel később, 1471-ben jelent meg először. A Hermész-rajongás méreteit szemléletesen mutatja az a tény, hogy 1641-ig huszonkét kiadásban látott napvilágot.

A kor tudományá Hermész Trismegisztoszban az ősidők egyiptomi bölcsét látta, aki Mózes kortársa volt, sőt némelyek szerint még korábban élt. A legrégebbi filozófia tanait akarták a Hermész neve alatt forgalomban levő szövegekből kiolvasni.

Ficino révén a filozófikus hermetizmus vált népszerűvé, a Hermészhez kapcsolt művek köre azonban ennél sokkal szélesebb, asztrológiai, alkímiai, botanikai művek sokaságát fémjelezte a bölcs neve. A filozófiai *Corpus Hermeticum*, mely Ficino kezéhez jutott, már csak egy része volt az ilyen jellegű műveknek. Ennyi is csak azért maradt meg, mert a XI. században Bizáncban a tudós Pszellosz új másolatot készített az akkor már erősen töredékes gyűjteményről. Hermész népszerűsége az egyházművészetre is hatott, a sienai katedrális padlózatán Hermész mint keleties öltözetet viselő tiszteletre méltó komoly aggastyán törvénytáblákat ad át egy férfinak, aki az egyiptomiak képviselője.

Ez az irányzat a kultúra minden területén éreztette hatását. A szellemi élet számos kiváló képviselőjének, többek között — mint az újabb kutatásokból tudjuk — Giordano Brunónak eszméire is hatott a hermetizmus.

A Rómában folytatott ásátások napvilágra hozták azokat az egyiptomi obeliszkeket is, melyek az ókor óta eltelt évszázadok során a föld alá kerültek. A XV—XVI. században egyre nőtt a *hieroglifák* iránti érdeklődés, melyet főként Hórapollón már említett művének nyugatra kerülése táplált. A firenzei Christoforo Boundelmonti találta meg Androsz szigetén. A képzőművészet alkotásain és az irodalomban egyaránt megjelennek a hieroglifák, vagyis pontosabban azok korabeli utánérzései, melyek sok esetben alig emlékeztetnek az egyiptomi írásjelekre. Francesco Colonna *Hypnerotomachia*

*Poliphili*jében különös emlékekről, romokról is szó van, melyek kapcsán a szerző mélyértelmű tanításokat közlő hieroglif feliratokról is beszél. Ugyancsak egyiptomi ihletésű Alciati *Emblemata* című munkája, mely egy népszerű irodalmi irányzat kiindulópontja lett.

A hieroglifák szimbolikus magyarázata jellemző a XVII. században működő Athanasius Kircher munkásságára is, aki ilyen úton nem juthatott el céljához, az egyiptomi írás titkának a megismeréséhez, erőfeszítéseinek azonban mégis van egy döntő fontosságú eredménye: ő adta ki Európában az első kopt nyelvtant (1644). Rájött arra, hogy a kopt a régi egyiptomi nyelv egyenes folytatása.

Kircher egy irányzat utolsó jelentős képviselője volt, s tulajdonképpen egy akkor már meghaladott álláspontot képviselt. A XVII. század elején ugyanis fordulat következett be az európai tudomány és irodalom Egyiptom-szemléletében, melyet a hermetikus iratok újszerű vizsgálata hozott magával. A század elején a neves filológus, Isaac Casaubonus a modern filológia, szövegkritika módszereivel kezdte elemezni a görög hermetikus szövegeket, s azt bizonyította, hogy aránylag igen késői keletkezésűek; a platóni filozófia, sőt helyenként a keresztény iratok hatását mutatják. Megszűnt Hermész próféta szerepe, eltűnt a „prisca theologia”, szertefoszlott az ősidők filozófiájának a legendája, a hermetikus iratok lassanként — egyes igen szűk körök érdeklődésétől eltekintve — szinte feledésbe merültek, s csak Reitzenstein *Poimandrese* (1904) óta foglalkozik velük ismét intenzíven a vallástörténet.

A mai tudomány nem osztja teljes mértékben Casaubonus radikalizmusát, kétségtelen, hogy a hermetikus iratokban nemcsak a mitologikus keret egyiptomi, hanem valóban tartalmazznak a görög, iráni és egyéb hatások mellett régi egyiptomi elemeket is.

A XVIII. század végi romantikus irányzatokban újra előtérbe kerültek az egyiptomi témák. Mozart és Schikaneder *Varázsfuvolója* a szabadkőművességnek az egyiptomi misztériumok iránti érdeklődését tanúsítja. Az író a Wieland egyik mesegyűjteményében található *Lulu vagy a varázsfuvola* c. történetből és Terrasson *Sethos* c. regényéből merített. A két főhős, Tamino és Pamina neve egyiptomias, Sarastro neve azonban valószínűleg a Zorcaszterből származik.

A század operairodalmából egyébként más egyiptizáló darabokat is számon tart a zenetörténet. Rameau *Ozirisz születése* címen írt egy operaballetet (1751), s ugyancsak Ozirisz a témája Naumann egy operájának (1781).

Míg a humanisták és a post-reneszánsz időszak a mélyértelmű filozófiát kereste az egyiptomi kultúrában, addig a XVIII. századot főként az egzotikum vonzotta, s nem kis mértékben járult hozzá az Egyiptom-divathoz az okkultizmus terjedése. Ez leginkább a század egyik legérdekesebb egyénisége, a hírhedt Cagliostro esetében látható, aki nemcsak egy egyiptomi rítusú szabadkőműves páholy elöljárójává, hanem saját Ízisz-temploma főpapjává is megtette magát. A közelmúltban került elő Cagliostro egy egyiptomi témájú könyve, az *Önvallomások*, melynek egyik regényes részlete a Kheopsz piramis meglátogatását meséli el. Először csalódást jelent számára, hogy csak egy hosszú folyosót talál, de ekkor megpillant egy hieroglif szöveget, melyet azonnal megfejt, s ennek útmutatásait követve eljut egy titokzatos, föld alatt lakó, boldog ősi egyszerűségben élő néphez, ahonét feleséget hoz magának.

A XVIII—XIX. századi irodalom nagyjait is foglalkoztatta Egyiptom. Goethe ugyan nem tudott igazi rokonszenvet érezni Egyiptom istenei iránt, de a *Faust* klasszikus Walpurgis éjszakájában a szfinxek monológja az egyiptomi örökkévalóság-eszme lényegét ragadja meg.

Schillert a szájszi elfátyolozott szobor titka ihlette egyik legcsodálatosabb balladájának megírására (*Das verschleierte Bild von Sais*). Az alapgonddal Plutarkhosztól származik, aki megörökítette a szájszi Athéna, vagyis Néith szobron olvasható feliratot: „Én vagyok minden, ami lett, ami van és ami lesz és leplemet még nem fedte fel soha senki halandó.” (Peri Isidos 9). A plutarkhoszi alapgonddal, hogy az isteni titokba a halandó nem hatolhat be büntetlenül, Schiller tragikus történetté kerekítette ki. Hőse, a tudásvágytól megszállott ifjú, a tapasztalt öreg egyiptomi pap figyelmeztetése ellenére fellebbenti az istennő fátylát. Reggel ájultan találja meg az istennő lábainál és vétkéért rövid időn belül halállal kell bűnhődnie.

Az utóbbi százötven év egyiptomi tárgyú szépirodalma tarka képet mutat, a színvonal rendkívül egyenetlen. A műveknek akár csak rövid ismertetése is vaskos kötetet igényelne. Csak egy-kettőnek a megemlézésére szorítkozunk. Thomas Mann *József*ének vagy Franz Werfel *Jeremiás*ának magasságáig mások nem jutottak el. Bár — különösen az utóbbiban — voltaképpen nem Egyiptom a fő téma, a fáraókor atmoszférájának művészi megragadása véleményünk szerint e két műnek juttatja az első helyet ebben a műfajban.

Boleslav Prus *Fáraója* igényes történelmi tabló. Egyiptom egy drámai korszakát, a papság és az utolsó Ramszesz küzdelmét örökíti meg.

A múmia-történetekre általában az olcsó izgalom hajhászása a jellemző. Théophile Gautier azonban egy bájos, ironikus hangvétellű novellájában (*A múmia lába*) ebben a műfajban is művészt alkotott. A *Le roman de la momie* sem fantasztikus kalandregény, hanem szomorú szerelmi történet, mely az Újbirodalom korában játszódik. Anatole France *Thaisa* iróniával átszűrt hagiográfiai stílusban a sivatag remetéinek életét eleveníti meg. Waltari *Sinuhe*-ja messze esik a nemesen egyszerű, fenséges ívelésű eredeti Szinuhe-történettől.

Mint kuriózumot megemlíthetjük, hogy a detektívregény irodalomba is bevonult a fáraók kora. Agatha Christie például *Death Comes at the End* c. könyvében valóban kitűnő szakértelemmel eleveníti meg egy egyiptomi család életét.

Nem kívánjuk részletezni a nálunk megjelent egyiptomi vonatkozású műveket sem. A piramisépítőkről Madách rajzolt drámai képet, a „milliók egy miatt” szállóigévé vált. Az érdekesebb munkák közül megemlíthetjük még Makkai Sándor romantikus novelláját az egyiptomi királylány szerelméről a zsidó rabszolga iránt (*Amitys. Az Élet fejedelme* c. kötetében). Balázs Béla *Fekete korsó* című árnyjátéka az élő és a holt szerelmes végső egyesülését mutatja be Ozirisz birodalmában.

Magának a valódi egyiptomi irodalomnak, az egyes eredeti műveknek tulajdonképpen nem volt és nem is lehet európai reneszánsza. Nem volt Corneille-je, Racine-ja, nem született jelentősebb alkotás, mely az ősi formákat, történeteket újjávarázsolt, korszerűsítette volna. A fáraók birodalmának, társadalmának világa, az egyiptomi föld, az egyiptomi lélek, a tündöklő nap, a Nílus sugallta ezeket a témákat. Környezetükből, korukból kiragadva, egy zaklatott, rohanó kor írójának tollán kihalna belőlük minden, ami sajátosan széppé, hamvassá, eredetivé tette őket, szürkévé, naivvá, erőltetetté válnának.

Szinte példázatul fogható fel erre Leszja Ukrajinka ukrán költő nő balladája Rá-Meneisz egyiptomi királynőről, akinek holtteste évezredekig épen marad Egyiptom homokjában, de elpusztul, mihelyt elviszik a ködös északra.

Jaj, a hideg, jaj a pára megölte az ősi királynőt,
Bár évezredek óta feküdt az egyiptomi fényben,
S el nem enyészett, áldva, megóva a nap sugarával.
Déli Nap Istene, Rá, nem uralkodik északi tájon,
Pusztító hidegek s részvétlen köd birodalmán.

(Grigássy Éva fordítása)

IRODALOM

- BORZSÁK ISTVÁN: Exegi monumentum aere perennius... (Acta Antiqua, 12. 1964. 137 skk)
- DOBROVITS ALADÁR: A paraszt panaszai. Budapest, 1963.
- FODOR SÁNDOR: Arab legendák a piramisokról. Budapest, 1971.
- E. IVERSEN: Myth of Egypt and its Hieroglyphs. Copenhagen, 1961.
- KÁKOSY LÁSZLÓ: Az egyiptomi kultúra továbbélésének és hatásának problémája (Antik Tanulmányok, 9. 1962. 237 skk).
- S. MORENZ: Die Begegnung Europas mit Ägypten.² Zürich—Stuttgart, 1969.
- A. D. NOCK—A. J. FESTUGIÈRE: Corpus Hermeticum I—IV.² Paris, 1960.
- F. A. YATES: Giordano Bruno and the Hermetic Tradition. London, 1964.
- TRENCSENYI-WALDAFFEL IMRE: Regalique situ pyramidum altius (Acta Antiqua 12. 1964., 149. skk. l. még Antik Tanulmányok, 11. 1964.).
- WESSETZKY VILMOS—KÁKOSY LÁSZLÓ: A varázskönyv. Budapest, 1962.